

istoricului genului. Părînd a relua unele idei tradiţionale în stilistică — de altfel îmbrăţişate şi de formalişti ruşi —, care credeau în uzarea, automatizarea şi deci perimarea tiparelor literare ca principală cauză a înlocuirii lor, Chausserie-Laprée crede că Tacit şi alţi istorici inovau, deoarece doreau să se elibereze de o tradiţie stilistică împovărătoare, deoarece căutau noutatea, originalitatea. Noi credem însă că această căutare a originalităţii în scriitură corespunde — cel puţin la Tacit şi la alţi autori importanţi — năzuinţei de a exprima şi investiga realităţi umane noi sau prea puţin cercetate de precursori. În privinţa decantării genului ca o unitate complexă, ni se par mai judicioase perspectivele propuse de A.D. Leeman în a sa *Orationis Ratio* din 1964. Regretăm de asemenea că autorul a prospectat pe Tacit în unele probleme numai sub formă de sondaje. Nu credem că statistici globale ar fi modificat concluziile la care s-a ajuns în cartea prezentată aci de noi, dar unele nuanţe suplimentare sînt oricînd utile. De altfel, Chausserie-Laprée îl consideră judicios pe marele istoric drept „l'aboutissement naturel” al evoluţiei genului (p. 295). Nu putem decît să subscriem la următoarele notaţii despre aportul lui Tacit : „ce fut la chance du style historique latin, quand il était déjà riche d'un long passé, de rencontrer un écrivain capable de s'en assimiler toutes les conquêtes, d'en ajouter lui-même de nouvelles, et de produire ainsi l'une des œuvres stylistiquement les plus achevées de la littérature latine. L'expression narrative des historiens trouva en Tacite son épanouissement total” (p. 653).

Într-adevăr, punctele de vedere ale cărţii cu privire la direcţiile generale de evoluţie a stilului istoric latin sînt foarte convingătoare. Obiecţiunile noastre s-au referit numai la necesitatea unor completări care oricînd vor fi lesne de efectuat pe o bază atît de serios, de clar, de precis edificată pentru o cercetare multilaterală a destinului istoriografiei romane.

Eugen Cizek

RENÉ MARTIN *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*, Paris, Les Belles Lettres, 1971, XV + 418 p. în 16°.

Despre agricultura şi economia agricolă la romani, în înţelesul cel mai larg al cuvîntului, s-au scris de un veac încoace lucrări destule, unele valoroase. O nouă contribuţie la cunoaşterea acestui subiect trebuia deci să se caracterizeze printr-un nou mod de abordare a problemei, în aşteptarea rezultatelor inedite care aveau să justifice osteneţile autorului. Studiul agronomilor latini, de pildă, la care trebuie să recurgem neapărat cînd ne propunem să înfăţişăm un tablou al Italiei rustice la sfîrşitul Republicii sau în primele veacuri ale Imperiului, putea fi abordat în chip monografic, consacînd fiecăruia din autorii în discuţie un studiu anume, fie din punctul de vedere al tehnicilor agricole preconizate de fiecare, potrivit cu nevoile şi cunoştinţele vremii sale, fie sub raportul conţinutului de idei al operelor, ştiut fiind că nici unul nu ni se înfăţişează ca un simplu „specialist”, mai mult sau mai puţin calificat, ci ca un scriitor *angajat*, ca un teoretician al problemelor agrare şi, nu o dată, ca un om de litere al cărui talent e pus în serviciul unui sistem de gîndire — etică şi politică.

René Martin a ales această de-a treia cale de studiere a scriitorilor *de re rustica*, cum s'îngur o mărturiseşte într-o pagină liminară a cărţii, în care, împreună cu planul de lucru în favoarea căruia optează, ne împărtăşeşte şi unele reflexii metodologice de o semnificaţie mai generală : „Ce n'est pas à l'histoire des *techniques* agricoles que nous avons entendu apporter notre contribution, mais avant tout à celle des *idées* économiques, ainsi qu'à celle de la pensée

romaine en général. dans la mesure où les structures de pensée nous semblent inséparables des structures économico-sociales" (p. XI)¹.

Potrivit acestui mod de a concepe subiectul, autorul și-a împărțit lucrarea în patru secțiuni aproximativ egale. Cea dintâi examinează situația agronomiei latine în raport cu nivelul studiilor de economie rurală și de tehnică agricolă la Cartagina (Magon), în Grecia (numeroși autori, de la Hesiod la Teofrast) ori în Gallia (informații indirecte sau documente arheologice), fără a uita literatura agronomică la Roma în perioada veche (Cato și cei doi Saserna); cea de-a doua e consacrată lui Vergiliu, cea de-a treia lui Varro, cea de-a patra lui Columella (în comparație și, nu mai puțin, în contrast cu Pliniu cel Bătrîn).

Însăși conștiințozitatea cu care sînt scrise aceste capitole, insistența cu care se examinează problemele ridicate de fiecare în parte (probleme de conținut, dar și de expresie literară, mai ales în cazul lui Vergiliu) contribuie să ne lase o impresie de „neînchegare”: ca și cum, de la un autor la altul, n-ar exista o altă legătură decît comuna lor preocupare de realitățile cîmpenești. În realitate, cum cititorul nu întîrzie să se convingă, ceea ce, pînă la urmă, conferă lucrării o indiscutabilă unitate de interes, e considerarea ideilor studiate ca expresii ale unei mentalități în neînteruptă schimbare, la rîndu-i influențată de transformările suferite de societatea romană în ultimul veac al Republicii și în primul secol al Imperiului.

Studiate în funcție de aceste coordonate istorice, tratatele *de re rustica* îmbracă cu ochii cercetătorului o valoare programatică, fiecare adresîndu-se unei categorii de cititori bine definite, fiecare exprimînd — mai mult sau mai puțin limpede — un adevărat program economic și social. Astfel, tratatul *de agri cultura* al lui Cato e scris într-o vreme cînd în Italia se dezvoltă o proprietate funciară de mărime mijlocie (50 pînă la 100 ha), cultivată în mod obișnuit cu sclavi. Proprietarii acestor *praedia* practică policultura, ceea ce nu exclude concentrarea eforturilor și asupra unei culturi dominante, măslînul sau vița, mai remuneratoare decît grîul. La fel cu cei doi Saserna, Cato nu scrie deci pentru a contribui la lecuirea unei pretinse crize agricole, ci pentru a oferi unei categorii de proprietari de dată recentă, nedeprînși cu munca țarinei, un manual de exploatare rațională a domeniilor prea de multe ori lăsate în grija unor *uillici* de condiție servilă.

Așa stînd lucrurile, către jumătatea sec. I î.e.n., vorbitorilor puși să cîvînteze în cartea I a tratatului lui Varro Italia putea să le apară ca una din țările cele mai bine cultivate din lume (cu excepția Lațiului, acaparat de turmele aristocrației senatoriale). Dar goana după cîștig nu cunoaște oprire și aceasta explică pentru ce — la porunca Senatului — aveau să se traducă în latinește scrierile lui Magon, menite să înlocuiască sfaturile empirice ale vechilor agronomi. E și vremea cînd scrie Tremellius Scrofa, ale cărui lucrări s-au pierdut, dar pe care mărturiile contemporane ne permit să ni-l închipuim ca pe un teoretician al unei economii agricole științifice, folosind metode de exploatare rațională și asociind — în vederea unei cît mai mari rentabilități — agricultura și creșterea vitelor. Scrofa e modelul lui Varro, ale cărui trei cărți *de re rustica*, scrise probabil la date diferite, nu-s lipsite de contradicții, cum e cea dintre cartea I, unde se face elogiul neprecupețit al modului cum e cultivată Peninsula apeninică, și cartea a II-a, unde apare pentru întîia oară afirmația că pentru a subsista Italia e nevoie să primească grîne de peste mări.

¹ Considerații asemănătoare își găsesc loc și în alt loc al introducerii unde, referindu-se la profunda înfrîurire exercitată de marxism asupra științelor istorice, autorul notează: „... l'évolution même du monde et les problèmes de plus en plus aigus qu'elle nous pose... conduisent nécessairement tout esprit „ouvert aux souffles de son temps” à prendre une conscience nette de l'importance historique du facteur économico-social: l'accusation des contrastes a fait apparaître en pleine lumière des situations qui naguère préoccupaient peu, et cette prise de conscience, loin de détourner les esprits des études de l'histoire, confère à ces derniers un intérêt plus grand que jamais” (p. 2).

Explicația trebuie probabil căutată în împrejurările politice (sintem în plină desfășurare a ostilităților dintre Octavian și Antoniu), dar nu e mai puțin adevărat că de-aici înainte importul de grâu african va influența puternic destinele agriculturii italiice. Aceleași împrejurări, agravate de masivele confiscări de țărini necesare împroprietăririi veteranilor, determină ceea ce R. M. numește „convertirea” lui Vergiliu: hotărârea tinărului cîntăreț al unui *otium* desprins de realitățile aspre ale timpului de a scrie un poem „angajat”: o pledoarie caldă și inspirată pentru revenirea la activitățile cîmpenești, în îndoitul aspect al agriculturii și al creșterii vitelor.

Un veac mai târziu, sub domnia lui Nero, tratatul lui Columella oglindește o adîncire a crizei agriculturii italiice: o scădere alarmantă a rentabilității exploatărilor rurale pe care unii o explică prin sleirea solului, alții — cu mai multă dreptate — prin criza modului de producție sclavagist, intrat într-o perioadă de declin ireversibil. Conștient de inconvenientele sistemului, pe care le denunță, Columella nu merge totuși pînă la reclamarea înlocuirii lui prin colonatul incipient; reformele pe care le preconizează se opresc la ridicarea nivelului tehnic al exploatărilor: perfecționarea sclavilor în anumite munci, transformarea tradiționalului *uillicus* într-un agronom de nivel ridicat, răspîndirea în cercuri largi a cunoștințelor de economie cîmpenească.

Dacă, în ansamblu, Columella rămîne credincios exploatărilor mari, ceea ce caracterizează poziția lui Pliniu cel Bătrîn, în cartea a XVIII-a a *Istoriei naturale*, e revenirea la mica proprietate țărănească. Apărută cu argumente sentimentale mai mult decît științifice, această doctrină tradițională avea să fie verificată de practică, de vreme ce — sub forma colonatului, tot mai răspîndit în Italia și provincii — rămîne modul de exploatare dominant pînă la sfîrșitul antichității. „Pline — observă în această ordine de idei R.M. — opère un retour à Caton et même à Hésiode, mais ce faisant, et sans le savoir sans doute, il préconise une forme d'économie rurale qui, bien que n'ayant jamais trouvé de théoriciens, existait depuis longtemps dans cette Gaule où... les *aedificia* des riches propriétaires et les *uici* des simples paysans voisinaient et s'associaient en un tout inséparable et où, justement peut-être à cause de cela, de très remarquables progrès avaient été réalisés en matière de technique agricole. Que le plus passéiste, le plus réactionnaire, au sens propre du terme, des agronomes latins se trouve être celui qui a implicitement préconisé la solution de l'avenir, c'est là un de ces paradoxes dont l'histoire sans doute nous offrirait maint autre exemple” (p. 393).

Ceea ce învățatul francez consideră drept un „paradox al istoriei” nu-i, în realitate, soluția imaginată de Pliniu într-un moment de fericită inspirație: revenirea la lotul țărănesc încredințat spre cultivare fie unei familii de coloni liberi, fie uneia de sclavi asimilați cu colonii (*serui casati*) nu-i decît calea impusă marilor proprietari de istorie, pentru a-i scoate din impas, într-un moment cînd exploatarea directă a propriilor domenii se dovedea falimentară din îndoită pricină a nerentabilității muncii servile și a concurenței provinciilor. Informațiile oferite în această privință de Pliniu cel Tânăr (III 19, 6—7) aruncă o lumină edificatoare nu numai asupra răspîndirii colonatului ca mod de exploatare a marilor domenii din Italia la sfîrșitul sec. I. e. n., dar și asupra trecerii de la colonatul-arendășie la colonatul parțiar, așa cum îl întîlnim către aceeași vreme pe domeniile imperiale din Africa, în legătură cu care dispunem de o bogată documentare epigrafică.

Ne lovim aci de ceea ce nu mă pot împiedica de a considera ca o slăbiciune a cărții: încercarea de a trata problema agronomilor latini numai din punctul de vedere al filologului și cu mijloacele de investigație la dispoziția acestuia. Concentrarea aproape exclusiv asupra literelor textelor, ca și încercarea de a explica realitățile italiice oarecum „en vase clos”, într-o vreme cînd nici operele de poezie nu se pot înțelege decît în cadrul în care au fost concepute, nici economia Peninsulei apenine independente de economia provinciilor, prezintă inconveniente serioase, numai în parte compensate de observațiile interesante și de rezultatele noi privind cronologia sau compoziția operelor luate în cercetare. Sub acest din urmă raport, sînt de reținut concluziile autorului cu privire la etapele elaborării tratatului lui Varro sau la conținutul *Georgi-*

celor (doctrina muncii, între altele), chiar dacă interpretarea anumitor pasaje din acest poem² sau din *Bucolice*³ mi se pare anevoie de admis și încă și mai anevoie de dovedit.

Informația lucrării e bogată, măcar că ici și colo i se pot aduce completări, ca în cazul „secerătoarei” galice de la Buzenol (din bibliografia căreia n-ar fi trebuit să lipsească Marcel Renard, *Technique et agriculture en pays trévire et rémois*, Bruxelles, 1959), sau al *Economicelor* lui Aristotel, cu privire la care literatura citată se reduce la un memoriu al lui Egger din 1879!

La p. 13, n. 2, în loc de *Serge de Laët*, trebuie citit Siegfried Jan De Laët; la p. 59 se cere corectată fraza după care Democrit ar fi călătorit mult în „lumea elenistică”; tot așa, la paginile 75 și 80, afirmația care face din Jerzy Kolendo un istoric „sovietic”.

D. M. Pippidi

FRANCESCO GIANCOTTI, *Strutture delle monografie di Sallustio e di Tacito*, Casa Editrice G. D'Anna, Messina-Firenze, 1971, 513 p.

Problema structurilor se poate pune evident când este vorba despre monografiile istorice, cum sînt acelea scrise de Salustiu și de Tacit. O monografie, detașind din contextul istoric un eveniment sau o serie de evenimente circumscrise temporal și, dacă ne este îngăduit să ne exprimăm astfel, intim legate, se poate preta mai ușor la structurări, în care ordinea compozițional-artistică predomină asupra celei istoric-cronologice. Autorul lucrării de față, reluînd problema structurilor monografiilor scrise de Salustiu și de Tacit — problema a mai fost cercetată de autori cu renume, cum sînt : Reitzenstein, Pfister, Latte, Ernout, Paladini, Büchner, Vretska, Leeman, Steidle — ajunge la concluzii deosebite de cele formulate anterior, sprijinite pe analize aprofundate și pe observații subtile. De pildă, când este vorba despre *Bellum Iugurthinum*, Reitzenstein apără teza structurii tragice, Pfister afirmă că în monografie avem de a face cu o bipartiție, Latte vorbește de o cvadripartiție, Ernout descoperă două părți logic echilibrate, Büchner este de părere că în monografie sînt de fapt patru părți, Leeman, dimpotrivă, obiectează că enunțarea temei nu trebuie considerată ca făcînd parte din cele patru structuri. Autorul lucrării de față afirmă că în *Bellum Iugurthinum* sînt trei secții paralele — 1—38; 39—76; 77—114 — și că fiecare secțiune corespunde unei faze a războiului și a conflictului dintre nobilime și plebe, încheindu-se cu evenimentul culminant, care o definește. Astfel, prima fază a războiului, care constituie prima secțiune, zugrăvește dominarea evenimentelor de către Iugurtha și se încheie cu capitularea lui Aulus. Cea de a doua secțiune este constituită de faza Metellus, care impune aspre bătălii și înfrîngerii lui Iugurtha, fără să-l determine să capituleze, iar evenimentul care o încheie este capitularea localității Thala; ultima secțiune cuprinde evenimentele dominate de figura lui Marius, iar evenimentul care o încheie este ca-

² Nu pot fi de acord cu ipoteza după care Vergiliu ar fi scris cîntul al III-lea al poemului său cîmpenesc numai pentru că i-ar fi fost cerut de Maecenas, nici cu acceptarea literală a cuvintelor *haud mollia iussa*, interpretate de R.M. ca o aluzie „à une attitude dure de Mécène, assez dure en tout cas pour que le poète, peut-être dans une certaine mesure ulcéré, ait cru devoir y faire une allusion qui sonne un peu comme un reproche” (p. 114 — 115; cf. 127, 141, 151).

³ Dacă intenția de a desluși semnificația socială a eclogelor, în ansamblu, e desigur lăudabilă, mi se pare exagerată încercarea de a surprinde poziția de clasă a unora din personajele puse în scenă: „il semble... que cela ait jusqu'à maintenant échappé aux commentateurs, que Tityre et Mélibée peuvent être considérés comme la personnification de deux catégories sociales qui se partagent la campagne italique et qui... sont en conflit latent au milieu du I-er siècle avant notre ère: d'une part, la classe des agriculteurs, représentée par Mélibée; d'autre part, la classe des éleveurs, symbolisée par Tityre” (p. 171; cf. 168, 170, 177).